

ALEXANDR STICH / DOPISOVÁNÍ STRUKTURNÍCH LINGVISTŮ

Paní Marie Havránková, snacha profesora Bohuslava Havránka a pracovnice Ústavu pro českou literaturu Akademie věd ČR, a pan prof. Jindřich Tůma, působilí v USA, vydali v nakladatelství Karolinum knížku, či spíše soubor volně ložených listů, na něž se ten „artefakt“, to jest skládanka, která se za knihu vydává, při druhém třetím otevření rozpadne. Došla-li naše xindlizace už i v polygrafii tak daleko, že nespážíme dohromady svazeček o sto třiceti stránkách, aby vydržel aspoň první přečtení, přiznejme to, a nakladačství knih ať hledá náhradní řešení. Víím o jednom – knížka nechť se opatří gumičkou od zavařeniny nebo něčím podobným, a s tím ať se hned prodává.

Ale jděme k věci. Knížka byla nazvána *Quadrilog* a obsahuje, co se zachovalo z dopisování zmíněného bohemisty a slavisty Bohuslava Havránka a Romana Jakobsona, jakož i jejich manželek, Havránkovy Zdenky a Jakobsonovy druhé choti Svata-vy Pírkové. Než se pustíme do vlastního meditování o této knížce, dopřejme si další dobromyslnou jedovatost: Havránek by se nad názvem *Quadrilog* dost durdil. Studoval klasickou filologii a jeho tatínek, pokud víím, jako klasický filolog působil na středních školách. Oba věděli, že slovo *dialog* se skládá z řeckého *dia* (tj. přibližně „mezi“) a *logos* (tj. přibližně „slovo, řeč“); ono *dia* tu nemá nic společného s latinským *di-* (tj. „dva“). Můžu dosvědčit, jak Havránek v 60. letech minulého století popudil novotvar „trialog“ a jak mě přiměl, abych o tom napsal někam sloupek – a tohle je malá pomsta za to, že nerudností vůči „trialogu“ zapomněl na svou a Jakobsonovu zásadu z roku 1932, kdy proti puristům z časopisu *Naše řeč* vehementně a bojovně prosazovali zásady, že při jazykovém posuzování není hlavním soudcem historie, etymologie atd., nýbrž úzus (i když se přičítá jazykové minulosti, pravidelnosti atd.). Tedy podívejme se, co se tu „kvadrilogue“ a jaké to má hlubší souvislosti.

Především je dobré si uvědomit, že jméno Havránkovo není už dnes asi obecně známé ani v krajích průměrného českého vzdělanstva. Všichni se sice učili z Havránkovy a Jedličkovy České (případně Stručné) mluvnice, ale jméno Havránek je natolik běžné, že si mnozí souvislost obou souběžností – spoluautorství mluvnice a této korespondence – asi ani neuvědomí. A co je horší: ti někteří, kdo vědí hned, o koho jde, o něm asi četli naposledy v pamětech Václava Černého, kde se Havránkovi nedostalo žádných poct, právě naopak. Byl jsem překvapeným svědkem toho, jak byl Havránek připomenut v tzv. medailonu při zasedání Učené společnosti České republiky.

Členové této společnosti jsou přední vědci této země, většinou přírodovědci, matematici, lékaři (tak je tato společnost ustrojena), tedy svými obory Havránkovi vzdáleni – ale jsou letití, a tedy pamětníci. Tyto medailony se přednášejí pravidelně o různých osobnostech předchůdců, probíhá to decentně, mile a harmonicky; předchůdci jsou téměř vždy „geniální“ nebo aspoň „skoro geniální“, zároveň „výborní učitelé“ a většinou i „zdatní organizátoři“ vědeckého života, jsou vzory všech lidských ctností a mívají i drobné lidské zvláštnůstky, které milý obraz dokreslují. Dramatické diskuse se o nich skoro nikdy nekonají (vzpomínám si na jednu výjimku, totiž na reakci publika na medailon o akademiku Šormovi, prezidentu Akademie po Nejedlém v 60. letech). Avšak Havránek, byl-li vzpomínán mimo svůj obor a mimo okruh lidí, kteří ho znali a měli s ním něco lidsky a pracovně společného – těch ubývá –, se jeví jako problematický až kontroverzní. To ukázala následná debata v zmíněné společnosti dost vzrušeně.

S Jakobsonem je to trochu jinak. Je asi dnes u nás trochu populárnější než Havránek. Způsobil to mj. velký výbor z jeho díla (*Poetická funkce*), který vyšel v roce 1995 zásluhou Miroslava Červenky. Rovněž se poměrně dobře vědělo, že Jakobson byl československým komunistickým režimem po r. 1948 opakovaně napadán a diskreditován, někdy až jako kontrarevolucionář a protisovětský agent, popřípadě špión¹. Vědělo se, že na tom obviňování měl Lví podíl „bdíč“ nad českými humanitními vědami Ladislav Štoll a že si na první fázi tohoto protijakobsonovského tažení přiložili polínko i někteří tehdy mladí lingvističtí a filologové (kteří pak se po léta za to káli). Zde se tedy dovidáme prohlášení Jakobsonovo: „za celých svých osm amerických let jsem nikdy ani slovo tisku neprohlášoval a mimo vědecké přednášky a pojednání jsem neprováděl žádnou veřejnou činnost“ (8. 4. 1949) – to znamená, že se zdržel veřejného komentáře i k únorovému převratu 1948. Co připomínal, byly jeho akce a projevy ve prospěch československého odboje za války.

V korespondenci jsou dvě mezery – druhá světová válka a pak léta 1949 až 1956, i to je výmluvné. V tónu i vzájemném lidském pochopení jsou však mezi těmi obdobími, kdy si psát mohli, významné rozdíly. Z celé zachované korespondence se line na čtenáře duch levicové intelektuální obce první republiky s jejími úspěchy a výkony i s jejími slabostmi a hříchy. Byla to doba kavárenských schůzek, kde se řešily zásadní věci vývoje vědy a kultury, doba, kdy univerzitní vědci žili v těsné symbióze s umělci, a zároveň doba organizování a zápasů.

To, že Pražský lingvistický kroužek a jeho představitelé nejen dodnes zůstali v živé paměti doma v odborných kruzích, ale že se jejich dílo stalo tak výtečným vývozním artiklem po druhé světové válce, je výsledek nejen vnitřní hodnoty a podnětnosti tohoto díla, ale i onoho ducha pospolitosti a průraznosti – díla mnoha jejich předchůdců a současníků v humanitních oborech zmizela z paměti, bohužel, téměř úplně: co říkají dnes i studentům příslušných oborů jména Pastrenek, Polívka, Hujer,

Smetánka, ba i Zubatý, a dále Jílek, Trávníček (který se od Kroužku konjunkturně odklonil) atd. Je v tom i kus jakéhosi mementa pro nejmladší vědeckou generaci, báje o prutech Svatoplukových je zřejmě věcně platná. Dost poučný je osud Mukařovského – ten si svými pounorovými ideovými kotrmelci vysloužil Jakobsonovy glosy o „banalitách a senilitách“, o „banálním sociologismu“ – ale mezinárodní vědeckou reputaci, jakožto člen Pražského lingvistického kroužku, si uchoval.

Korespondence pozměňuje i dosavadní veřejně platný obraz Jakobsonovy úlohy, jeho postavení a jeho vnitřního prožívání událostí. Panuje u nás mínění, že Jakobson, v Americe žijící mimo jakýkoli bezprostřední kontakt s pounorovým režimem, a tedy i neposkvrněný stykem s ním, byl jakýsi král, suverén, vládce lingvistiky a zvláště amerického vědeckého světa. Poválečná korespondence s Havránkem poodhaluje cípек skutečnosti poněkud jiné, složitější. Jakobsonova americká léta byla i strastiplná, a vyvolávala v něm i závaný zoufalství, uraženosti a poníženosti. Je asi pravda, že přechod na Harvard z něho udělal hlavu americké slavistiky – ale co je Americe slavistika (pokud jí nelze využít jako orientačního zdroje pro veřejné, politické účely?).

Jakobson byl vykořeněn ze své pravé vlasti, tou byla země *Moudrosti starých Čechů* (za kteroužto knížku sklídl tvrdou kritiku už za války v Americe a později, v 90. letech, i doma). Zdůraznil, že zůstal československým občanem, toužil se po válce vrátit na profesorskou stolicí do Brna a byl zraňován tím, že zde není chápán, oceňován a hlavně podporován. Chtěl vytvořit americkou bohemistiku na columbiašské univerzitě, a cítil, že lidé doma nechápou význam tohoto aktu. Hlásil se sebevědomě i o české tituly a hodnosti („*míníte jednou někam zvolit autora Základů českého verše, anebo se Vám to nezamlouvá?*“ – 1946) – to bylo v době, kdy se Havránek stával a stal suverénním vládcem české lingvistiky a získával pozice, které mu skýtaly do té doby v Československu nevídané možnosti („*jsem i akadem. referentem /tedy vedoucím ředitelem/ Ústavu jazyka českého*“ – 1947; třebaže nominálním ředitelem Ústavu byl až do založení Čs. akademie věd v r. 1952 dr. Alois Získal, původně středoškolský profesor, spolupracující s Havránkem v 30. letech na nových, „strukturalistických“ gymnaziálních učebnicích češtiny).

Pro pochopení doby vůbec, české lingvistiky a filologie, pražského funkčního strukturalismu a obou účastníků tohoto dopisování přináší knížka *Quadrilog* mnoho poučného, nabádavého a i lidsky zajímavého, musí se však (jak to u korespondencí ostatně bývá často) umět číst i z narážek a za to, co je řečeno výslovně, naplno. Existuje ještě jeden korespondenční soubor, byl v pokročilém stadiu přípravy už před listopadem 1989, pod pracovním názvem *Adresát Bohuslav Havránek*;² obsahuje jednostrannou korespondenci Havránkem přijatou (protějšky, kde byl autorem, se vesměs nedochovaly), a tento soubor by přinesl pro vykreslení vzniku, vývoje a pounorového rozmetání velké vědecké školy, pro pochopení jejího patosu, lesku i slávy, ale i bídy a selhávání, další radostné i bolestné údaje (zvláště v dopisech Mathesiusových, Mukařovského atd.). Ukázalo by se, že spiritus agens a motor celého tohoto

duchovního pohybu byl právě Havránek, a to zase v dobrém i méně dobrém smyslu. Paní Marie Havránková by se o vydání tohoto svazku měla postarat co nejdříve; sklídí obecné uznání a dík.

Právě vydaná korespondence podněcuje však i k některým dalším úvahám širší platnosti. V hromadných sdělovacích prostředcích se opakovaně objevují úvahy a výzvy k vnitřní sebeočistě společnosti tím, že se nějak vyrovná se svou (špatnou) minulostí. Nejčastěji to snad bývá v souvislosti s tématem česko-německých vztahů a odsunu Němců z českého pohraničí po r. 1945; jsou lidé, v Lidových novinách i jinde, kteří si z toho udělali živnost a skutečné, perspektivní spolupráci, jež by vyrovnala staleté asymetrie tohoto vztahu, čím dál víc škodí. Naposledy pronikla tato tematika do prezidentského projevu ve Vladislavském sále 28. října 2001.

Jiným námětem těchto úvah a výzev směřujících k vnitřní sebeočistě je podíl levicového, popřípadě prokomunistického, respektive prosovětského myšlení české inteligence ve 20. století (s oblibou se zdůrazňují výsledky voleb v roce 1946, z nichž se vyvozuje jakási slabší rezistence české společnosti, nebo přímo její politická nebo mravní defektnost). Zde tedy máme personalizovanou ukázkou těchto postojů, a to nejen v osobě Havránkové, ale i Jakobsonové. Je škoda, že Havránková polemika s publicistou J. F. Kolářem z roku 1967 – tedy ještě před pražským jarem – byla otištěna až zde. Má sice záměr apologetický, ale nemáme důvod ji v něčem pokládat jen za text účelový. A zvláště se to týká pasáží, kde se mluví o meziválečném Brnu a Masarykově univerzitě. Všechno svědčí o tom, že tento postoj brněnské univerzitní inteligence byl v její značné části zakořeněn historicky a že ho vydatně příživoval jak sociální propad z konce 20. let, tak – a to hlavně – otevřené, nemaskované smrtelné nebezpečí nacistické (to se dnes může jevit v jiném světle, píše-li se v novinách – MFD 28. 8. 2001 –, že jsme byli „*vychovávaní*“, že němečtí vojáci byli za druhé světové války naši nepřátelé; jak je vidět, každá doba si vytváří své iluzivní stereotypy a jejich prizmatem pak nahlíží a soudí stereotypy a iluze staré, jsouc odsouzena, aby s novým časovým odstupem byla sama jednou odsuzována). Je jasné, že inteligence první republiky byla zčásti do této pozice vmanévrována a že výsledek druhé světové války tyto postoje zdánlivě oprávnil a ještě prohloubil. Postup deziluze byl pak u čestných a opravdových jedinců stupňovitý, a rezidua starých iluzí leckdy zůstala někdy navždy. Bylo by užitečné pokusit se alespoň na okamžik uniknout z dobové determinovanosti a postřehnout, třeba mžikovitě, iluze naše, dnešní.

Něco jiného je, jak se lidé dané doby chovali v konkrétních situacích, zvláště pokud šlo o mezilidské vztahy. Už zde bylo řečeno, že Pražský lingvistický kroužek se dovedl prosazovat houževnatě, sebevědomě a až autokraticky. Jakožto součást „*vědecké pokrokové obce*“ (Havránek 1946), „*vědecké avantgardy východní i západní*“ (Jakobson 1957) nahlíželi na své obory někdy jako na agonální pole, kde se útočí, taktizuje a obsazují pozice („*Horálka budu mít v Praze*“, Havránek 1945; „*udržení dobytých pozic*“, Havránek 1946; „*pozice pro nás tak důležitá*“, Havránek 1947;

„Ústav pro jazyk český držím pro své žáky“, Havránek 1947; „opravdově spolupojnicví proti veškerému zpátečnictví ve vědě a kultuře“, Jakobson 1966; „Praha nemá brněnskou soudržnost“, Havránek 1968).

Důležité přitom je, koho pokládali za své protivníky a jak vůči nim jednali. Jakobson to měl jednodušší – žil ve svobodném světě volných kroků a rozhodnutí; opravdu zásadně potíral jen André Mazona, a to nejen pro jeho názor na pravost *Slova o pluku Igorově* (zde se Jakobson projevoval jako ideologizovaný staroruský vlastenec), ale i pro jeho akce proti pražské škole (proti níž totiž „šval v tisku i v zákulisí“, Jakobson 1948). Havránkova pozice byla složitější. V roce 1946 je pro něj příslušníkem reakce V. Šmilauer a A. Pražák je „nevyhraněný“; v roce 1947 jsou V. Šmilauer a F. Jílek-Oberpfalzer odpůrci, před jejichž vlivem je třeba chránit Ústav pro jazyk český; v roce 1968 stojí „na druhém pólu“ konzervativci V. Černý a J. B. Čapek – oba prý s rysy antisionismu. Je dvojznačné, co mínil Havránek „reakčností“ Šmilauerovou. Důležité je to pro to, abychom mohli zaujmout v této věci stanovisko odpovědné, kardinálně důležité. Pojmenování *reakce/reakční* bylo v poválečných letech míněno především politicky, a po únoru 1948 mohlo mít následky velmi těžké, až ničivé. Je však příznačné, že když po únoru 1948 Havránek dosáhl zenitu vlivu a moci, zůstali Šmilauer i Jílek-Oberpfalzer na filozofické fakultě a pěstovali vědu, jakož i pedagogicky působili s omezeními snesitelnými (Šmilauer si musel dlouho počkat s publikací známé *Nauky o českém jazyku*). *Reakční* tedy zřejmě bylo vědecké, lingvistické stanovisko Šmilauerovo; ten si vůči strukturalismu držel uvážlivou, kritickou distanci. Havránek se dočkal toho, že jak Šmilauerovo učení syntaktické, tak jeho práce onomastické se dočkaly uznání mezinárodního, a byla mu i postupně v lecčems přiznávána zasloužená priorita.

Že v roce 1968 Havránek spojil do „konzervativního“ hnízda dva takové antipody, jako byli V. Černý a J. B. Čapek, je velké a kuriózní překvapení této knihy. Ukazuje se, jak neprozíravá ideologizace zmožila Havránkovi někdy i ve věku pozdním. Kauza J. B. Čapek se však odehrávala víc v rámci názorů. Zůstává tu tedy kauza V. Černého, zachycena však nikoli Havránkem, nýbrž jeho protivníkem a odpůrcem Černým. Je známo, že Černého Paměti nešetří hyperbolami, efekty, krajními stanovisky. V tomto případě však se zdá, že Černý v podstatě sledoval realitu. Na jaře roku 1968, kdy Havránek zápolil s „konzervativcem“ Černým (který se podle Havránkovi přidával k „štollovským“ antistrukturalistům [!]), obrátil se Havránek na plénum Ústavu pro jazyk český s žádostí, aby se ho zastalo ve věci odchodu V. Černého z filozofické fakulty po únoru 1948. Havránek, do konce roku 1964 ředitel tohoto ústavu a v roce 1968 stále ještě jeho přední pracovník, měl všechny sympatie tohoto pléna, navíc na jeho straně stály veřejné i soukromé a individuální intervence, které připomínaly Havránkovy mravní i humánní zásluhy (F. V. Mareš, P. Adamec, J. Vachek, J. Voráč ad.). Tři mladší pracovníci Ústavu však po Havránkovi žádali, aby se k obvinění Černého jednoznačně vyjádřil, a je-li to možné, je popřel. Havránek se však

vyjádřil vyhýbavě a diplomaticky (to uměl opravdu brilantně), a výsledkem bylo, že pracovníci Ústavu celý případ nekomentovali – což se Havránka hluboce dotklo.³

Zdá se tedy, že mezi ději a postavami, které tato knížečka zmiňuje, kauza Černý opravdu nebyla čistá. Budeme se s tím muset vyrovnat každý po svém, protože nic jiného nemůžeme. Havránkovi samému se jeho zvyklosti provozované ve volné společnosti prvorepublikánské vymstily ve společnosti totalitárně absolutistické. Doplatil na to do jisté míry sám. Ale jeho dílo zůstalo.

* * *

Avšak tyto úvahy by neměly zůstat nedořečené. V české inteligenci, zvláště mladé a humanistické, vše a bublá neklid: jak to, že nic pořádného nevědí o období pouňorovém a pak hlavně posrpnovém. Často jsou to náznaky, útržky, polopravdy, ale jsou. V oboru historiografie je to pnutí nejsilnější a nejzřetelnější; poslední sjezd českých historiků v Hradci Králové to vyjevil velmi naléhavě, a to nejen ústně, ale i v tiscích.

V oborech Havránkových a Jakobsonových to **na veřejnosti** tak pociťováno není. Ale to neznamená, že to tu ve vzduchu nevisí. Z toho, co už bylo řečeno, je jasné, že jde o úkol neobyčejně složitý. Nepodařilo se ty problémy řešit ani v obecných, mravních rovinách, ani v technických metodách, jak by se mělo konkrétně postupovat. Nezdá se, že bychom byli schopni ony palčivé otázky přijatelně objasnit.

Na druhé straně by bylo ne-li sebevražedné, tedy aspoň sebeničivé hodit vše za hlavu a dělat mrtvého brouka. Předvedu to na drobných případech z mého, zdánlivě tak neideologizovaného, oboru.

Je třeba sledovat vše závažnější, co překračuje noetickou rovinu oboru a má dimenzi etickou. Nejméně tvrdé je to, co lze zařadit do žertovné kategorie „úpičské“ – mělo by se registrovat, kdo, kolik, jak a proč úpěl. Omezilo by to snad frekvenci. Najdeme tyto projevy vesměs v okrajových publikacích, v oslavných článcích, ale i v čelných periodikách (alespoň jeden za všechny: *Za profesorem Karlem Horálkem*, in: *Slovo a slovesnost* 54, 1993, č. 2, s. 156–157).

Jiné jsou závažnější, podle nich se totiž budou jednou psát dějiny vůdčích osobností, vědních odvětví, institucí a celých oborů, a eo ipso i duchovního proudění a atmosféry dané doby.

Klasickou ukázkou toho žánru ve velkém je vzpomínkový článek opět ve *Slovu a slovesnosti* (*K úloze časopisu Slovo a slovesnost ve vývoji české kvantitativní lingvistiky*; in: *Slovo a slovesnost* 60, 1999, č. 2, s. 81–87). Pamětník nestačí žasnout, co všechno nevěděl a co se dnes dovídá, jsou tu veletoce úpění a zároveň obvinění.

Na to však stačí právě toto upozornění – to poslouží, aby se jednou, až se budou psát dějiny oboru, autoři zaměřili na kritiku a ověření pramenů. Ale to nejpovážlivější je, že z této základní memoárové stati zmizelo kardinální dílo oboru (zpracováva-

ného za vedoucí účasti hlavního oborového normalizátora), a co ještě hůř, že **paralelně** (!) odsud zmizela jména dvou žen, jejichž dílo bylo po roce 1970 rozmetáno, zneváženo a uvedeno v nic. První jméno zní Eleonora Slavičková (byla i bibliografkou oboru kvantitativní lingvistika), ta druhá se jmenovala JITKA ŠTINDLOVÁ († 26. 11. 1989).⁴ Pro zachování památky té druhé z nich, jejich vědeckých výkonů i optimismu a víry v nejtěžší době jsem vlastně toto napsal.

Poznámky

- 1 Rudolf Vévoda, Muž, který byl nepohodlný aneb Od agenta III. internacionály k agentovi KGB (1. část), in: Střední Evropa, 1996, č. 65, s. 64–98. Tento závažný příspěvek unikl editorům i recenzentovi v České literatuře. Je to ukázka neblahé segregace filologie a historiografie.
- 2 Srov. Marie Havránková, Z korespondence Pražského lingvistického kroužku, in: Slavia 61, 1992, s. 333–335.
- 3 Pavel Novák, K poválečným osudům české lingvistiky, in: Slovo a slovesnost 52, 1991, č. 3, s. 183–193.
- 4 Srov. Publikační činnost pracovníků Ústavu pro jazyk český ČSAV za léta 1963–1968, zpracovala Milena Tylová (E. Slavičková s. 93–94, J. Štindlová s. 102–104 – její osobní bibliografie má 62 položek k roku 1986; sestavila ji 1. 12. 1986 Marie Nováková).

Medailon ALEXANDRA STICHA (1934) jsme otiskli v čísle 1/2001.